

TEOFIL LACHOWICZ jest studentem IV roku historii WSP w Zielonej Górze. Interesuje się historią najnowszą, a szczególnie okresem II wojny światowej. Od 1974 roku pracuje w Kole Naukowym Historyków. Autor kilku referatów prezentowanych na forum koła m. in.: „Rola kurierów tatrzańskich w polskim ruchu oporu”, „Kultura Trzeciej Rzeszy”, „ZSRB a Trzecia Rzesza w latach 1939—1941”.

Poniższa praca prezentowana była na sesji naukowej poświęconej 31 rocznicy wyzwolenia Ziemi Lubuskiej.

Po zakończeniu II wojny światowej, wśród prastarych terenów, które wróciły do Polski znalazła się także Ziemia Lubuska¹⁾. Jeszcze w czasie trwania działań wojennych (29.I.—1.IV.1945) na te tereny zaczęła napływać ludność polska, głównie z dawnych terenów przygranicznych²⁾. W latach 1945—46 rozpoczął się właściwy proces zasiedlania. Na tych ziemiach znaleźli swoje stałe miejsce zamieszkania repatrianci ze Wschodu, reemigranci z różnych województw kraju, byli robotnicy przymusowi, jeńcy i więźniowie wracający z terenów dawnej Rzeszy, osadnicy wojskowi i inni. W latach późniejszych osiedlali się tu także żołnierze, którzy w czasie wojny służyli w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Do roku 1950 Ziemię Lubuską zasiedliło około 560 tys. Polaków³⁾.

Wśród tej olbrzymiej masy ludzkiej znalazło się wielu kombatantów, którzy walczyli z hitleryzmem na różnych frontach, w kraju i poza jego granicami w regularnych armiach lub w podziemiu. Niektórzy pamiętali jeszcze walki rewolucyjne z 1905 roku, ciężkie zmagania powstańcze w Wielkopolsce i na Śląsku a także strajki i więzienia sanacyjne z okresu międzywojennego. Ludzie ci od pierwszych chwil przystąpili do zagospodarowywania nowych terenów i organizowania administracji. Był to ruch żywiołowy i nieorganizowany, który trwał do końca 1945 roku, tj. do momentu zawiązywania się pierwszych komórek organizacyjnych nowopowstałych stowarzyszeń kombatantów. W latach 1945—49 na Ziemi Lubuskiej działały następujące organizacje kombatantów, skupiające na przełomie 1948/49 roku podane niżej liczby członków:

— Polski Związek byłych Więźniów Politycznych i Niemieckich obozów koncentracyjnych — 1600, Związek Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację — 500, Związek Osadników Wojskowych na Ziemiach Odzyskanych — 11.000, Związek Żydów byłych Uczestników Walki Zbrojnej — brak danych, Związek Powstańców Wielkopolskich z lat 1918/1919 — 200, Związek Inwalidów Wojennych R.P. — 2.700 członków (działał do 10 grudnia 1950 r.).

Ogółem w regionie działało w sposób zorganizowany w 1949 roku około 16.000 kombatantów. Wszystkie liczby określające ilość członków poszczególnych związków są orientacyjne, ponieważ wielu kombatantów należało jednocześnie do kilku stowarzyszeń⁴⁾.

W działalności tych związków można wyodrębnić kilka grup zadań, które były przez nie realizowane. I tak w latach 1945—47 dbano głównie o sprawy socjalno-bytowe swoich członków tj. udzielanie zapomóg pieniężnych, załatwianie koncesji na prowadzenie sklepów i restauracji, rozdzielanie darów UNRA itp.). Osadnikom wojskowym z kolei dostarczono głównie inwentarz żywy (konie, kro-

RUCH KOMBATANCKI W LATACH

wy) i pomagano zdobywać sprzęt gospodarczy i narzędzia rolnicze.

Druga grupa zadań to prowadzenie przez te organizacje szerokiej działalności gospodarczej w celu zagospodarowania regionu przez likwidację odlogów i nieużytków oraz zakładanie spółdzielni parcelacyjno-osadniczych.

Do trzeciej grupy zadań należała działalność polityczna i ideowo-wychowawcza, która wyrażała się w wydawaniu wszelkiego rodzaju rezolucji popierających politykę PPR a później PZPR oraz oddziaływanie na swoich członków przez organizowanie prac kulturalno-oświatowych w swoich placówkach związkowych.

Chcąc swoją działalnością objąć szersze kręgi kombatantów niektóre związki zaczęły dążyć do połączenia się. I tak w dniu 26. IX. 1948 roku, Związek Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację zjednoczył się ze Związkiem Osadników Wojskowych, tworząc jeden wspólny Związek Bojowników z Faszyzmem i Najazdem Hitlerowskim o Niepodległość i Demokrację. W 1949 roku doszło do zjednoczenia całego ruchu kombatantkiego w jedną centralną organizację, w skład której weszło 11 organizacji kombatantkich. Nowa organizacja przyjęła nazwę Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD).⁵⁾

Po powołaniu do życia ZBoWiD przystąpiono do tworzenia zarządów wojewódzkich w Poznaniu i Wrocławiu, a później zarządów powiatowych. Ponieważ powiaty Ziemi Lubuskiej należały po części do województw poznańskiego i wrocławskiego, dlatego niektóre zarządy powiatowe podlegały ZW w Poznaniu a inne ZW we Wrocławiu. Tworzenie się w ten sposób oddziałów ZBoWiD na Ziemi Lubuskiej trwało do czerwca 1950 roku tj. do chwili utworzenia samodzielnego województwa zielonogórskiego (1. VII. 1950 r.). Wówczas to powstał w Zielonej Górze Zarząd Okręgu ZBoWiD na czele z Edwardem Stokowskim jako prezesem.⁶⁾ W tym okresie cała organizacja zbowidowska województwa zielonogórskiego liczyła około 5.000 członków. Pierwszy jej statutowy, wojewódzki zjazd sprawozdawczo-wyborczy odbył się 9. XII. 1951 roku w Zielonej Górze⁷⁾.

Dobrze zapowiadająca się działalność ZBoWiD została jednak zahamowana. Wpłynęło na to wiele czynników.

Mówił o nich w swoim przemówieniu gen. dyr. Janusz Zarzycki na II Kongresie ZBoWiD 1. IX. 1959 roku w Warszawie.

„Już na Kongresie Połączeniowym zaciążyły niesłuszne teorie o tzw. prawicowo-nacjonalistycznym odchyleniu w Partii. Toteż słuszna w zasadzie linia zjednoczenia się wszystkich uczestników walk wolnościowych była wypaczona. Poza szeregami Związku pozostały liczne zastępy tych, którzy na skutek nieuzasadnionej nieufności odepchnięto od wspólnej organizacji. W latach 1949—1955 na działalności ZBoWiD zaciążyła fatalnie pojmowana czujność, brak zaufania do ludzi, praktyka administracyjnego ingerowania w działalność organizacji społecznych. W stosunku do ZBoWiD istniały tendencje likwidatorskie, pomniejszania roli i znaczenia walk Ruchu Oporu. Wielu byłych uczestników Ruchu Oporu dotknęły niesprawiedliwe represje.

W tej sytuacji malały możliwości samodzielnego i aktywnego działania. Atmosfera podejrzliwości i nieufności zmniejszała szeregi związkowe, z blisko 500.000 członków, których liczył ZBoWiD w dniach zjednoczenia, pozostawało w 1955 roku niespełna 50.000 członków. Mimo

NA ZIEMI LUBUSKIEJ 1945-1975

tych niesłusznych tendencji liczni działacze i członkowie ZBoWiD z przywiązaniem i ofiarnością prowadzili działalność związkową. W latach 1950—1951 zostały przekazane różnym resortom państwowym administrowane przez ZBoWiD sanatoria, prewentoria, domy dziecka i domy weteranów. Przekazany został również dział stypendiów, a fundusze na zapomogi doraźne utrzymane zostały w symbolicznych kwotach.

Nastąpiła reorganizacja działalności ZBoWiD, która została przez członków zrozumiana jako szybko postępujący proces likwidacji Związku. Znaczna ilość Kół ZBoWiD przestała istnieć, w pozostałych praca obumarła, wielu działaczy przestało brać udział w życiu związkowym. W tej sytuacji nie zostało zrealizowanych wiele zadań, które nakreślił Kongres Zjednoczeniowy⁸⁾.

Mimo tak trudnej sytuacji wewnątrz organizacyjnej komendanci brali czynny udział w różnych imprezach organizowanych przez Związek. Były to przeważnie obchody miesiąca Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, rocznice Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej, powstania Armii Czerwonej, rocznice klęski wrześniowej, Dzień Wojska Polskiego, Święto Zmarłych, rocznice wyzwolenia Ziemi Lubuskiej itp. Oprócz tego sama organizacja kombatancka organizowała odczyty, zebrania informacyjne, wieczory w świetlicach związkowych itp.

W okresie wojny koreańskiej członkowie ZBoWiD ostro potępiali imperialistyczną politykę USA i przyłączyli się do różnych akcji solidarnościowych⁹⁾. Zbowidowcy wnieśli duży wkład w realizację ogólnonarodowego planu 6-letniego w latach 1950—1955. Uwidoczniło to się głównie zwłaszcza podczas wykonywania zadań związanych z pracami polowymi (siewy, żniwa, wykopki itp.) akcją obowiązkowych dostaw itp. Oprócz tego zaangażowano się do organizowania spółdzielczości produkcyjnej na wsi, w wyniku czego ZBoWiD zorganizował 5 takich spółdzielni: 1 w powiecie wschowskim i 4 w żagańskim¹⁰⁾.

Mimo atmosfery niesprzyjającej dla rozwinięcia pełnej działalności organizacja wniosła znaczny wkład w rozwój społeczny, gospodarczy i kulturalny województwa zielonogórskiego w tym okresie. Po październiku 1956 roku nastąpiły w Polsce wielkie zmiany w życiu politycznym i społecznym, które nie ominęły również ruchu kombatanckiego. Zaczęto od podstawowych spraw, między innymi od przestrzegania statutu Związku, który dotychczas istniał praktycznie tylko na papierze.

W dniach 19—20 grudnia 1956 roku w Warszawie odbyła się sesja Rady Naczelnej ZBoWiD z udziałem delegatów ze wszystkich wojewódzkich ogniw Związku. Uchwały tej sesji zapoczątkowały zasadniczy zwrot w działalności Związku¹¹⁾. Reaktywowano także działalność Związku Inwalidów Wojennych. Od tej pory zaczęto wszystkich kombatancków traktować jednakowo, bez względu na to czy ktoś działał w AK czy służył w I AWP. Nowe decyzje i ich realizacja w znaczny sposób podniosły autorytet i znaczenie organizacji. Nic więc dziwnego, że nastąpiła odbudowa a później rozbudowa szeregów ZBoWiD.

25 X 1957 roku powołano w Zielonej Górze Tymczasowy Zarząd Okręgu ZBoWiD na czele z Maksymilianem Rorą jako prezesem. Po tym wydarzeniu reaktywowano terenowe ognia Związku. Cały proces podsumowany został na IV Okręgowym Zjeździe ZBoWiD w Zielonej Górze (23 IV 1957). Zjazd ten wybrał nowe władze okręgowe. Prezesem Zarządu Okręgu został wybrany Stanisław Jabłoński.¹²⁾

W latach 1957—75 nastąpił gwałtowny wzrost członków organizacji, szczególnie od roku 1965. Prawdopodobnie było to spowodowane tym, że ZBoWiD uzyskał prawo wydawania kmbatantom — rolnikom legitymacji uprawniających do bezpłatnego leczenia, z którego dotychczas rolnicy nie mogli korzystać. Szczytowy okres wzrostu szeregów organizacji przypadł na lata 1969 i 1970, wtedy to przyjęto odpowiednio nowych członków: 3.183 i 2.297. Wyniki to także z tego, że ostatecznie uregulowano problem uprawnień osadnika wojskowego.

Rozwój organizacyjny ZBoWiD na Ziemi Lubuskiej w latach 1957—73 przedstawiał się następująco:

rok	członkowie	kola
1957	5.653	83
1965	8.608	245
1973	19.545	398

Skład środowiskowy ZBoWiD na Ziemi Lubuskiej wyglądał w 1971 roku:

— żołnierze regularnych formacji wojskowych	13.832
— członkowie ruchu oporu	1.140
— powstańcy wielkopolscy	388
— powstańcy śląscy	23
— weterani walk 1905—1917	5
— więźniowie obozów koncentracyjnych	439
— dąbrowszczacy	12
— inne środowiska	141
— podopieczni	1.247

W ciągu ostatnich dwudziestu lat ZBoWiD na terenie woj. zielonogórskiego rozwinął bardzo szeroką działalność. Realizując zadania ideowo-wychowawcze a także polityczne, kombatancki organizowali bezpośrednie pogadanki z całym społeczeństwem a szczególnie z młodzieżą, np. w latach 1971—1973, odbyło się ogółem 656 spotkań, w których wystąpiło 963 lektorów, a uczestniczyło w nich 91.165 osób. Oprócz tego w szkołach zorganizowano około 300 — 400 spotkań z udziałem około 12 tys. uczniów¹³⁾. Spotkania te miały znaczny wpływ na przeżycia młodzieży i pogłębienie jej wiedzy o minionych okresach walk wyzwoleniczych.

W ostatnich latach wielką popularność zdobył sobie konkurs organizowany przez ZBoWiD pt. „Bohaterowie żyją wśród nas”. W tym roku brały w nim udział szerokie kręgi dzieci i młodzieży na terenie całej Ziemi Lubuskiej. Do WK FJN w Zielonej Górze i ZBoWiD nadesłano łącznie około 700 prac: wspomnień, wywiadów, albumów, kronik około 300 różnego rodzaju pamiątek, bądź ich fotokopie. Także przy pomocy kombatancków organizowane są konkursy na „Najlepszą Izbę Pamięci Narodowej”, np. w latach 1973/74 wzięły w nim udział 93 instytucje oraz większość szkół. Zwyciężyła wówczas Szkoła Podstawowa nr 1 w Krośnie Odrzańskim.

ZBoWiD zajmuje się także sprawą upamiętniania miejsc pamięci narodowej. Początkowo należało to do kompetencji Społecznego Komitetu do Spraw Grabownictwa, który został powołany z inicjatywy organizacji. Komitet ten został 10 VI 1961 r. zreorganizowany i przekształcony w Wojewódzki Obywatelski Komitet Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, który działa do dziś. Jego praca polega przede wszystkim na porządkowaniu miejsc pamięci narodowych i ustanowieniu patronatów np. w roku 1970 było takich miejsc w województwie 137. Patronaty nad nimi sprawowało 126 jednostek z tego 93 opiekowała się młodzież, 15-toma zakłady pracy i 18 inne. Oprócz tego inicjuje się wydawanie publikacji

(Ciąg dalszy na str. 8)

Ruch kombatancki na Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1977

(Ciąg dalszy ze str. 7)

związanych z miejscami walki i męczeństwa. Jedną z ostatnich z tego zakresu jest praca Eugeniusza Jakubaszka pt. „Miejsca pamięci narodowej w województwie zielonogórskim”¹⁴).

Na szczególną uwagę zasługuje patronat części kombatanatów nad budową szkół. Największego rozgłosu na początku lat 60-tych nabrała budowa szkoły w Dobiegniewie (pow. Strzelce Krajeńskie) z inicjatywy byłych jeńców ołagru II C Woldenberg. Sprawa ta miała ogólnopolski zasięg, dlatego warto jej poświęcić nieco więcej miejsca. W 1959 roku z inicjatywy grupy Woldenberczyków zrzeszonych w ZBoWiD (minister spraw zagranicznych Adam Rapacki, prof. Jerzy Hryniewiecki, prof. Kazimierz Michałowski) powołano centralny komitet budowy szkoły, a następnie komitety wojewódzkie. Rozpoczęto gromadzenie funduszy. Byli jeńcy zobowiązali się wpłacić na konto budowy minimum po 300 złotych oraz rozprowadzić w swoim środowisku „Cegielki” na sumę 1.000 zł.

Budowę szkoły rozpoczęto już w 1960 roku. Z tej okazji odbył się w Dobiegniewie I Zjazd Koleżeńcki Woldenberczyków, w którym wzięło udział ponad 600 osób. Woldenberczycy rozpoczęli po zjeździe szeroką kampanię propagandową na rzecz budowy szkoły. Jej efekty to zebranie w gotówce i pomocach naukowych ponad 3 mln. złotych.

1 września 1963 roku odbyło się uroczyste przekazanie szkoły młodzieży. Przybyli na nie Woldenberczycy z całego kraju. Okolicznościowy referat z tej okazji wygłosił ówczesny minister spraw zagranicznych PRL Adam Rapacki.

W 1964 roku szkoła nosząca imię Bojowników o Wolność i Demokrację otrzymała sztandar ufundowany przez łódzkie środowisko Woldenberczyków. Z całego kraju napłynęły książki, dzieła sztuki i pomoce naukowe. Szkoła w Dobiegniewie jest trwałym pomnikiem twórczej działalności 6,5 tys. byłych oficerów i jeńców.

ZBoWiD na terenie województwa zielonogórskiego organizował uroczyste obchody rocznic i świąt. Jednak główną część działalności organizacji skupiała się na sprawach socjalno-bytowych. Roztoczono opiekę nad rodzinami poległych i pomordowanych bojowników o wolność i demokrację, nad członkami ZBoWiD oraz nad rodzinami zmarłych członków Związku.

Pomoc obejmowała wszystkich zbawidowców, którzy z różnych przyczyn znaleźli się w trudnej sytuacji życiowej. Udziela się: zapomóg pieniężnych, nieoprocentowanych pożyczek, dodatków pieniężnych do rent, rent wyjątkowych, bezpłatnego leczenia i skierowań na wyjazdy do sanatoriów i na wczasy.

W 1975 r. z myślą o samotnych kombatanatach rozpoczęto w Zielonej Górze budowę Domu Zbawidowca, który będzie wyrazem wdzięczności i pamięci o tych, którzy w swej młodości narażali życie i odnosili rany w walce o uratowanie godności i wolności Narodu Polskiego.

Obok ZBoWiD działają na Ziemi Lubuskiej inne organizacje kombatanckie, a mianowicie Związek Inwalidów Wojennych PRL (w 1974 roku skupiał około 1.500 członków) i Związek Ociemniałych Żołnierzy PRL, którego koło wojewódzkie liczyło w 1974 roku 12 członków¹⁵).

Przypisy:

1. Ziemia Lubuska — termin używany dla określenia terenów województwa zielonogórskiego (do 1976). Genezę i historyczne znaczenie tego terminu omawia M. Kroszczaniecki. „Dzieje przynależności politycznej i podziałów terytorialnych woj. zielonogórskiego”. referat wygłoszony na sesji naukowej „Początki miast Polski Zachodniej” w Zielonej Górze dnia 12 XI 1966 roku.
2. Hieronim Szczegółka, Przeobrażenia ustrojowo-społeczne na Ziemi Lubuskiej w latach 1945—1947. Poznań 1971.
3. Henryk Dominiczak, Wróciliśmy na Ziemię Lubuską Warszawa 1974.
4. Józef Cabaj, Ruch kombatancki na Ziemi Lubuskiej w okresie Polski Ludowej, „Przegląd Lubuski” 1974, nr 3—4 s. 150
5. SA ZM ZBoWiD w Zielonej Górze. Teczka „S.O 1947”. Sprawozdanie z działalności ZP ZUWZoNiD w Zielonej Górze za okres sprawozdawczy od 13 II 1946 do 14. VIII. 1947.
6. Zbawidowcy, tradycje i zadania. Praca zbiorowa pod red. M. Lomackiego i J. Szulca — Łyskowej, Warszawa 1969 s. 391.
7. Wojewódzki Zjazd Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, „Gazeta Zielonogórska” 1951 nr 322, s. 4
8. Janusz Zarzycki. Referat sprawozdawczy w: II Kongres ZBoWiD, ZG ZBoWiD Warszawa 1960 s. 31—32.
9. Józef Cabaj, Ruch kombatancki, op. cit.
10. Jak wyżej.
11. Janusz Zarzycki, Referat sprawozdawczy, w. II Kongres ZBoWiD, ZG ZBoWiD Warszawa 1960.
12. Józef Cabaj, Ruch kombatancki, op. cit.
13. Jak wyżej.
14. Jak wyżej.
15. Jak wyżej.

Ruch kombatancki na Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1977

(Ciąg dalszy ze str. 7)

związanych z miejscami walki i męczeństwa. Jedną z ostatnich z tego zakresu jest praca Eugeniusza Jakubaszka pt. „Miejsca pamięci narodowej w województwie zielonogórskim”¹⁴).

Na szczególną uwagę zasługuje patronat części kombatanatów nad budową szkół. Największego rozgłosu na początku lat 60-tych nabrała budowa szkoły w Dobiegniewie (pow. Strzelce Krajeńskie) z inicjatywy byłych jeńców oflagu II C Woldenberg. Sprawa ta miała ogólnopolski zasięg, dlatego warto jej poświęcić nieco więcej miejsca. W 1959 roku z inicjatywy grupy Woldenberczyków zrzeszonych w ZBoWiD (minister spraw zagranicznych Adam Rapacki, prof. Jerzy Hryniewiecki, prof. Kazimierz Michałowski) powołano centralny komitet budowy szkoły, a następnie komitety wojewódzkie. Rozpoczęto gromadzenie funduszy. Byli jeńcy zobowiązali się wpłacić na konto budowy minimum po 300 złotych oraz rozprawić w swoim środowisku „Cegiełki” na sumę 1.000 zł.

Budowę szkoły rozpoczęto już w 1960 roku. Z tej okazji odbył się w Dobiegniewie I Zjazd Koleżeński Woldenberczyków, w którym wzięło udział ponad 600 osób. Woldenberczyki rozpoczęli po zjeździe szeroką kampanię propagandową na rzecz budowy szkoły. Jej efekty to zebranie w gotówce i pomocach naukowych ponad 3 mln. złotych.

1 września 1963 roku odbyło się uroczyste przekazanie szkoły młodzieży. Przybyli na nie Woldenberczyki z całego kraju. Okolicznościowy referat z tej okazji wygłosił ówczesny minister spraw zagranicznych PRL Adam Rapacki.

W 1964 roku szkoła nosząca imię Bojowników o Wolność i Demokrację otrzymała sztandar ufundowany przez łódzkie środowisko Woldenberczyków. Z całego kraju napłynęły książki, dzieła sztuki i pomoce naukowe. Szkoła w Dobiegniewie jest trwałym pomnikiem twórczej działalności 8,5 tys. byłych oficerów i jeńców.

ZBoWiD na terenie województwa zielonogórskiego organizował uroczyste obchody rocznic i świąt. Jednak główną część działalności organizacji skupiała się na sprawach socjalno-bytowych. Roztoczono opiekę nad rodzinami poległych i pomordowanych bojowników o wolność i demokrację, nad członkami ZBoWiD oraz nad rodzinami zmarłych członków Związku.

Pomoc obejmowała wszystkich zbawidowców, którzy z różnych przyczyn znaleźli się w trudnej sytuacji życiowej. Udziela się: zapomóg pieniężnych, nieoprocentowanych pożyczek, dodatków pieniężnych do rent, rent wyjątkowych, bezpłatnego leczenia i skierowań na wyjazdy do sanatoriów i na wczasy.

W 1975 r. z myślą o samotnych kombatanatach rozpoczęto w Zielonej Górze budowę Domu Zbawidowca, który będzie wyrazem wdzięczności i pamięci o tych, którzy w swej młodości narażali życie i odnosili rany w walce o uratowanie godności i wolności Narodu Polskiego.

Obok ZBoWiD działają na Ziemi Lubuskiej inne organizacje kombatanckie, a mianowicie Związek Inwalidów Wojennych PRL (w 1974 roku skupiał około 1.500 członków) i Związek Ociemniałych Żołnierzy PRL, którego koło wojewódzkie liczyło w 1974 roku 12 członków¹⁵).

Przypisy:

1. Ziemia Lubuska — termin używany dla określenia terenów województwa zielonogórskiego (do 1976). Genezę i historyczne znaczenie tego terminu omawia M. Kroszczaniecki. „Dzieje przynależności politycznej i podziałów terytorialnych woj. zielonogórskiego”, referat wygłoszony na sesji naukowej „Początki miast Polski Zachodniej” w Zielonej Górze dnia 12 XI 1966 roku.
2. Hieronim Szczegółka, Przeobrażenia ustrojowo-społeczne na Ziemi Lubuskiej w latach 1945—1947. Poznań 1971.
3. Henryk Dominiczak, Wróciliśmy na Ziemię Lubuską Warszawa 1974.
4. Józef Cabaj, Ruch kombatancki na Ziemi Lubuskiej w okresie Polski Ludowej, „Przegląd Lubuski” 1974, nr 3—4 s. 150.
5. SA ZM ZBoWiD w Zielonej Górze. Teczka „S.O 1947”. Sprawozdanie z działalności ZP ZUWZoNiD w Zielonej Górze za okres sprawozdawczy od 13 II 1946 do 14. VIII. 1947.
6. Zbawidowcy, tradycje i zadania. Praca zbiorowa pod red. M. Łomackiego i J. Szulc — Łyskowej, Warszawa 1969 s. 301.
7. Wojewódzki Zjazd Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, „Gazeta Zielonogórska” 1951 nr 322, s. 4.
8. Janusz Zarzycki. Referat sprawozdawczy w: II Kongres ZBoWiD, ZG ZBoWiD Warszawa 1960 s. 31—32.
9. Józef Cabaj, Ruch kombatancki, op. cit.
10. Jak wyżej.
11. Janusz Zarzycki, Referat sprawozdawczy, w: II Kongres ZBoWiD, ZG ZBoWiD Warszawa 1960.
12. Józef Cabaj, Ruch kombatancki, op. cit.
13. Jak wyżej.
14. Jak wyżej.
15. Jak wyżej.